पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

षष्ठ-पाठः

प्रहेलिका

पूजायां किं पदं प्रोक्तं किं वा पुरुषवाचकम्।
क आयुधतया ख्यातः प्रलबासुरविद्विषः।।

पदविभाग:

पूजायाम्, किम्, पदम्, प्रोक्तम्, किम्, वा, पुरुषवाचकम्, कः, आयुध तया, ख्यातः, प्रलम्बासुरविद्विषः

अन्वय:

पूजायां किं पदं प्रोक्तम्? पुरुषवाचकम् किं वा?
कः प्रलम्बसुरविद्विषः आयुधतया ख्यातः?

प्रहेलिका

पूजायां किं पदं प्रोक्तम् किं वा पुरुषवाचकम्।
क आयुधतया ख्यातः प्रलबासुरविद्विषः।।

सामान्यार्थः

पूजायां प्रयोगितुं पदं सर्वदा शुभकरं भवति। उपसर्गः "सु" सद्गुणः, मङ्गलः, शुभः इत्यादयः वर्णयति। पुरुषः पदस्य समान एकाक्षर-पदं - ना

प्रहेलिका

पूजायां किं पदं प्रोक्तम् किं वा पुरुषवाचकम्।
क आयुधतया ख्यातः प्रलबासुरविद्विषः।।

उत्तरम्

पूजायां किं पदं प्रोक्तम्? सु (उत्तमः)
पुरुषवाचकं किं वा? ना (नरः)
कः प्रलम्बासुरविद्विषः आयुधतया ख्यातः? सीरः (हलः)

सुनासीरः

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥

पदविभाग:

सः, घोषः, धार्तराष्ट्राणाम्, हृदयानि, व्यदारयत्, नभः, च, पृथिवीम्, च, एव, तुमुलः, व्यनुनादयन् ।

सन्धि:

सः + घोषः	=	विसर्ग-सन्धिः लोप:
घोषः + धार्तराष्ट्राणाम्	=	विसर्ग-सन्धिः उकार:
धार्तराष्ट्राणाम् + हृदयानि	=	अनुस्वार-सन्धिः
नभः + च	=	श्चुत्वसन्धिः
पृथिवीम् + च	=	अनुस्वार-सन्धिः
च + एव	=	वृद्धि-सन्धिः
तुमुलः + व्यनुनादयन्	=	विसर्ग-सन्धिः उकार:

भगवद्गीता - अन्वय: 1

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥

सामान्यार्थ:

That tumultuous sound, filling the earth and the sky, rent the hearts of the sons of Dhṛtarāṣṭra.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	-	व्यदारयत्
प्रथमा	-	सः, घोषः, तुमुलः, व्यनुनादयन्
द्वितीया	-	हृदयानि, नभः, पृथिवीम्
षष्ठी	-	धार्तराष्ट्राणाम्
अव्ययम्	-	च, एव

भगवद्गीता - अन्वय: 1

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	व्यदारयत्	अभिनत्
कः व्यदारयत् ?	सः घोषः	पाण्डवानां शङ्खनादस्य शब्दः
कीदृशः घोषः ?	तुमुलः	कोलाहलजनकः
कानि व्यदारयत् ?	हृदयानि	मनांसि
केषां हृदयानि ?	धार्तराष्ट्राणाम्	कौरवाणाम्
किं कुर्वन् व्यदारयत् ?	व्यनुनादयन्	प्रतिध्वनयन्
किं व्यनुनादयन् ?	नभः पृथिवीं च	आकाशं भूमिं च

भगवद्गीता - अन्वय: 1

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥

अन्वय:

सः तुमुलः घोषः नभः पृथिवीं च एव व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

तात्पर्यम्

पाण्डवानां शङ्खनादस्य महान् शब्दः कोलाहलजनकः सन् आकाशं पृथिवीं च व्याप्नुवन् कौरवाणां मनांसि अभिनत् ।

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

सः	- द. पु. प्र. ए.
घोषः	- अ. पु. प्र. ए.
धार्तराष्ट्राणाम्	- अ. पु. ष. ब.
हृदयानि	- अ. न. द्वि. ब.
व्यदारयत्	- वि उपसर्गः, दृ धातुः लङ्-लकारः प्र. ए.
नभः	- स. न. द्वि. ए.
पृथिवीम्	- ई. स्त्री. द्वि. ए.
तुमुलः	- अ. पु. प्र. ए.
व्यनुनादयन्	- त. पु. प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

पदविभाग:

अथ, व्यवस्थितान्, दृष्ट्वा, धार्तराष्ट्रान्, कपिध्वजः, प्रवृत्ते, शस्त्रसम्पाते, धनुः, उद्यम्य, पाण्डवः, हृषीकेशम्, तदा, वाक्यम्, इदम्, आह, महीपते

सन्धि:

धनुः + उद्यम्य = विसर्गसन्धिः रेफ:
हृषीकेशम् + तदा = अनुस्वार-सन्धि:

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

सामान्यार्थ:

Sanjaya says: O King (Dhṛtarāṣṭra)! Then the Pāndavā (Arjuna) whose banner had the monkey sign (Hanumān), looking at the Dhṛtarāṣṭra's army and before the arrows would fly, took the bow and spoke this sentence to Kṛṣṇa.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- आह
सम्बोधनप्रथमा	- महीपते
प्रथमा	- कपिध्वजः, पाण्डवः
द्वितीया	- धनुः, व्यवस्थितान् , हृषीकेशम्, धार्तराष्ट्रान् , इदम् , वाक्यम्
सप्तमी	- प्रवृत्ते, शस्त्रसम्पाते
अव्ययम्	- अथ, दृष्ट्वा, उद्यम्य, तदा

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

महीपते	हे राजन्! धृतराष्ट्र!	
क्रिया	आह	उक्तवान्
कः आह ?	पाण्डवः	अर्जुनः
कीदृशः पाण्डवः ?	कपिध्वजः	हनुमत्पताकः
किं कृत्वा आह ?	उद्यम्य	उन्नीय
किम् उद्यम्य?	धनुः	चापम्
पुनः किं कृत्वा आह ?	दृष्ट्वा	अवलोक्य
कान् दृष्ट्वा आह ?	धार्तराष्ट्रान्	कौरवान्
कीदृशान् धार्तराष्ट्रान् ?	व्यवस्थितान्	युद्धनिमित्तं सिद्धान्
कदा आह ?	अथ	शङ्खघोषस्य अनन्तरम्
	तदा	तस्मिन् समये
	प्रवृत्ते	आरब्धे
कस्मिन् प्रवृत्ते ?	शस्त्रसम्पाते	शस्त्रस्य प्रयोगे
कम् आह ?	हृषीकेशम्	श्रीकृष्णम्
किम् आह?	इदं वाक्यम्	एतत् वचनम्

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वय:

महीपते! अथ शस्त्रसम्पाते प्रवृत्ते कपिध्वजः पाण्डवः धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा, धनुः उद्यम्य हृषीकेशम् इदं वाक्यम् आह ।

तात्पर्यम्

हे राजन्! पाण्डवानां धार्तराष्ट्राणां च व्यूहरचना संपन्ना अस्ति। शस्त्राणां प्रहारः सद्यः एव आरभ्यते। अथ हनुमत्पताकः अर्जुनः युद्धनिमित्तं सिद्धान् कौरवान् अवलोक्य चापम् उन्नीय श्रीकृष्णम् एतत् वचनम् अब्रवीत् ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

अथ	- अव्ययम्
व्यवस्थितान्	- अ. पु. द्वि. ब.
दृष्ट्वा	- अव्ययम्
धार्तराष्ट्रान्	- अ. पु. द्वि. ब.
कपिध्वजः	- अ. पु. प्र. ए.
प्रवृत्ते	- अ. पु. स. ए.
शस्त्रसम्पाते	- अ. पु. स. ए.
धनुः	- स. न. द्वि. ए.
उद्यम्य	- अव्ययम्

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

पाण्डवः	- अ. पु. प्र. ए.
हृषीकेशम्	- अ. पु. द्वि. ए.
तदा	- अव्ययम्
वाक्यम्	- अ. न. द्वि. ए.
इदम्	- म. न. द्वि. ए.
आह	- ब्रू धातुः लट्-लकार: प्र. ए.
महीपते	- इ. पु. संबोधनप्रथमा प्र. ए.

अरून्धतीप्रदर्शनन्यायः

विवाहसमये वधूवराभ्याम् अरुधन्ती-नक्षत्रं प्रदर्शितम्। सप्तऋषिमण्डले लघु-अरुन्धती नक्षत्रं वसिष्ठ-महर्षेः समीपे अस्ति । अतः प्रथमं विशालं वसिष्ठं नक्षत्रं निर्दिश्य तत् दृष्टं चेत् समीपे स्थितं लघु-अरुधती-नक्षत्रं निर्दिष्टं भवति।

समानं शिक्षकः पाठन-समये यत् सुलभतया गृहीत्वा अवगन्तुं शक्यते तत् प्रथमं पाठयित्वा अनन्तरं कठिन-विषयं पाठयति।

गड्डरिकाप्रवाहन्यायः

मेषाणां यूयं गड्डरिका इति उच्यते। मेषाः सर्वदा समूहेन चलन्ति। एकः मेषः गर्ते पतति चेत् तस्य पृष्ठतः गच्छतः मेषाः अपि तस्मिन् गर्ते एव पतन्ति। अन्येषां पृथक् चिन्तनं नास्ति।

कश्चन पुरुषः एकं कार्यं करोति। अन्य-सर्वे एतत् कार्यं दृष्ट्वा स्वचिन्तनं विना अन्धानुकरणेन समानं कुर्वन्ति चेत् गड्डरिकाप्रवाहन्यायः इति उच्यते।

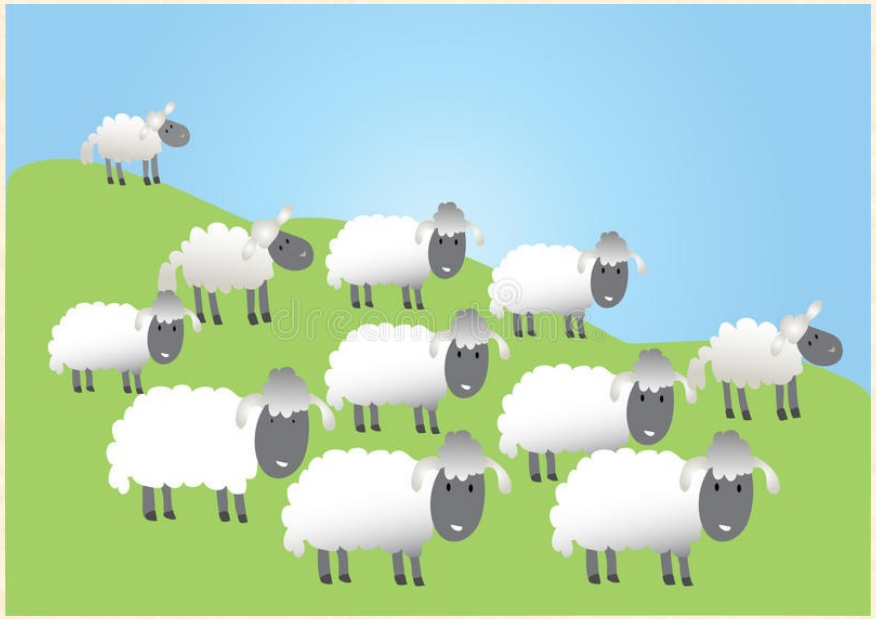

व्याकरणम्

अधः दत्तानां कृदन्तानाम् इतरे वचनरूपे लिखत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१) स्मरन्	स्मरन्तौ	स्मरन्तः
२) प्रचलतः	प्रचलतोः	प्रचलताम्
३) लालयन्ती	लालयन्त्यौ	लालयन्त्यः
४) मोदमानस्य	मोदमानयोः	मोदमानानाम्
५) शृण्वत्यै	शृण्वतीभ्याम्	शृण्वतीभ्यः
६) खादता	खादद्भ्याम्	खादद्भिः

सन्धिः

एषः + इच्छति	एष इच्छति	विसर्ग - लोप:
छात्रः + तिष्ठति	छात्रस्तिष्ठति	विसर्ग - सकार:
तत् + शुभम्	तच्छुभम्	श्चुत्वम् - छत्वम्
पतद् + हिमम्	पतद्धिमम्	पूर्वसवर्ण:

चित् + मयम्	चिन्मयम्	अनुनासिका
मुं + डनम्	मुण्डनम्	परसवर्ण
बालः + हसति	बालो हसति	विसर्ग - उत्वम्
पितुः + आज्ञा	पितुराज्ञा	विसर्ग - रेफः